

БУЙСЬКИХ
Алла Валеріївна —
член-кореспондент НАН
України, заступник директора
з наукової роботи Інституту
археології НАН України

МОНІТОРИНГ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК УКРАЇНИ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ВТРАТИ В РЕЗУЛЬТАТІ ВОЄННОЇ АГРЕСІЇ РФ

Стенограма доповіді на засіданні Президії
НАН України 13 грудня 2023 року

У доповіді розглянуто зміни у форматі проведення наукових досліджень Інституту археології НАН України, які відбулися в результаті збройної агресії РФ проти України. Науковці інституту приділяють зараз велику увагу моніторингу актуального стану пам'яток археології на територіях, що постраждали від воєнних дій, зазнали руйнувань і ландшафтних перетворень унаслідок ворожих обстрілів. Важливість таких досліджень зумовлена тим, що археологічна спадщина України, представлена хронологічним діапазоном від майже мільйона років тому до модерних часів, — це невід'ємна складова європейської та світової археологічної і загалом культурної спадщини. Знищення навіть її частини потенційно стало б неоправданою втратою для української культури, оскільки такі пам'ятки не підлягають відновленню.

Шановний Анатолію Глібовичу!

Шановні члени Президії!

Сьогоднішню мою доповідь присвячено моніторингу поточного стану археологічних пам'яток в Україні в умовах повномасштабної війни, яку розв'язала Російська Федерація і яка триває вже майже два роки. Йдеться передусім про пам'ятки, що постраждали під час бойових дій, від тимчасової окупації частини української території, бомбардувань та ракетних обстрілів.

Як відомо, археологічні пам'ятки є невідтворюваними, а археологічна спадщина України — це частина всесвітньої культурної спадщини. Навіть часткова її втрата стане справжньою трагедією не лише для української, а й для європейської і світової культури. Сьогодні вже розпочато законодавчу роботу з визначення розмірів компенсації за пошкодження чи знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок воєнної агресії РФ. Співробітники Інституту археології НАН

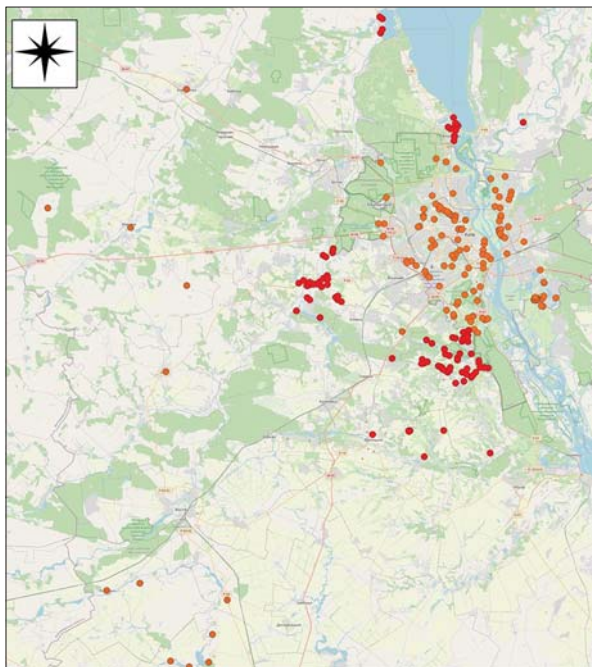

Рис. 1. Обстежені пам'ятки Києва та прилеглих районів у 2022 р. Укладач – Іван Зоценко

України впевнені, що це стосуватиметься й пам'яток археології. Тому фіксація руйнувань є необхідною умовою для організації слідчих дій при визначенні компенсації за їх пошкодження або знищення. Через специфіку місцезнаходження та виявлення археологічні пам'ятки вкрай складно обліковувати під час фіксації пошкоджень, особливо якщо йдеться про ще невідому пам'ятку. Саме тому ця робота вимагає безпосередньої присутності фахівця-археолога на кожному об'єкті.

Слід зазначити, що Інститут археології НАН України вже має певний досвід, оскільки здійснював такі дослідження починаючи від 2015 р. Йдеться про розвідки в Луганській області та дослідження курганних некрополів біля села Мілове, які проводив Сергій Теліженко. Саме тоді було зафіксовано, що під час бойових дій кургани часто використовували як спостережні пункти з облаштуванням на них бойових позицій, внаслідок чого руйнувалися курганні насипи та впускні поховання. Завдяки цим роботам низку пам'яток вдалося

врятувати, а знахідки було передано на постійне зберігання до Археологічного музею Інституту археології НАН України.

Навесні 2022 р. після звільнення тимчасово окупованих частин Київської та Чернігівської областей ми почали шукати можливості для проведення моніторингу стану археологічних пам'яток. Ці території зазнали значних ландшафтних втручань та руйнувань як з боку російських окупаційних військ, так і з боку Збройних сил України, які змушені були будувати захисні укріплення. Виникали побоювання, що пам'ятки археології потенційно могли зазнати руйнувань, і ця підозра виявилася небезпідставною. Крім того, ці два регіони було вибрано не випадково, оскільки саме вони є географічною основою українських земель Давньої Русі і, відповідно, мають особливе значення для формування української держави, національної ідентичності та історичної пам'яті українського народу.

Роботи в Києві та Київській області розпочалися ще під час бойових дій навколо столиці навесні 2022 р. У Києві було досліджено 117 археологічних пам'яток, з них 32 виявилися пошкодженими, зокрема через облаштування захисних споруд на історичних околицях міста (рис. 1).

У червні 2022 р. за фінансової підтримки Німецького археологічного інституту та в рамках багаторічної наукової співпраці з цією провідною європейською археологічною установою започатковано міжнародний проєкт «Українська археологічна спадщина під загрозою війни: порятунок та захист», який Інститут археології НАН України від самого початку розглядав як пріоритетний напрям роботи. Основним завданням цього проєкту став моніторинг руйнувань та пошкоджень, завданих пам'яткам археології воєнною агресією РФ. Крім того, під час виконання цього завдання ми мали відпрацювати методики здійснення подібних робіт і набути досвіду проведення досліджень у складних умовах війни.

Для реалізації проєкту в Інституті археології НАН України було створено окрему Моніторингову експедицію (керівник – Всеволод Іва-

кін), до складу якої увійшло кілька загонів, що мали працювати в окремих областях. У 2023 р. цей міжнародний проект було продовжено під назвою «Українська археологічна спадщина під загрозою війни: продовження моніторингу». До роботи експедиції було залучено колеґ з різних державних та освітніх установ, а також з низки музеїв та громадських організацій, зокрема з Українського державного інституту культурної спадщини Міністерства культури та інформаційної політики України, Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Вишгородського історико-культурного заповідника, ГО «Спілка археологів України» та ін. Всі моніторингові роботи виконували в координації з місцевими військовими адміністраціями та національною поліцією. На жаль, експедиція не змогла отримати доступ до всіх запланованих районів, що, зрозуміло, пов'язано з дією воєнного стану, розмінуванням територій та обстрілами з боку РФ.

Київська область (керівник — Всеволод Івакін). Цикл робіт з моніторингу було проведено в районному центрі *Макарів*, який знаходиться на захід від Києва і через який у березні 2022 р. проходила лінія фронту. В цьому місті давньоруське городище є частиною міського середовища, і зараз на городищі розташована будівля місцевого музею. На городищі було зафіксовано місце влучання реактивного снаряду «Град», який, на щастя, не розірвався.

Село *Білогородка* на захід від Києва в середньовічну добу було укріпленим містом, яке заснував князь Володимир. Село опинилося на відстані менш як 2 км від лінії фронту, тому земляні захисні споруди довелося копати прямо на узвишші середньовічного городища (рис. 2). Як і в давнину, городище виконувало функції захисного рубежу.

Земляні захисні споруди зафіксовано також на середньовічному городищі *Тумац* (рис. 3) та у селі *Ходосівка* на південний захід від Києва. Саме на останній пам'ятці на частково зруйнованому валу городища ранньої залізної доби вдалося відкрити зруйновані поховання середньовічного часу (рис. 4). До цього цей некрополь був невідомий.

Рис. 2. Захисні споруди на дитинці в с. Білогородка Київської області. Фото Івана Зоценка

Рис. 3. Захисні споруди на дитинці Тумац в Київській області. Фото Івана Зоценка

Рис. 4. Знахідки середньовічного некрополя в с. Ходосівка Київської області. Фото Івана Зоценка

Рис. 5. Директор Інституту археології НАН України Віктор Чабай (праворуч) та начальник Чернігівського загону Моніторингової експедиції В'ячеслав Скороход (ліворуч) оглядають місце влучання снаряду на середньовічному могильнику Болдині Гори в Чернігові. Фото Всеволода Івакіна

Рис. 6. Седнів Чернігівської області. Окопи, залишені російськими окупаційними військами. Фото В'ячеслава Скорохода

Загалом у Київській області тільки впродовж 2022 р. було обстежено 123 археологічні пам'ятки, на 52 з них виявлено пошкодження.

Чернігівська область (керівник — В'ячеслав Скороход). У цій області відомо понад 300 археологічних пам'яток. У самому серці *Чернігова*, на дитинці, силами оборони України було викопано земляні захисні споруди. Не уникнув інженерних втручань і курганний некрополь середньовічного Чернігова на Болдиних горах. У східній частині зафіксовано воронки від влучань російської артилерії діаметром до

3,5 м і глибиною до 1 м. Загалом пошкодження виявлено на 15 курганных насипах (рис. 5).

Слід зазначити, що крім земляних військово-інженерних споруд серйозну загрозу становлять прямі влучання снарядів різного типу, особливо це стосується місць або споруд, зведених в історичних ареалах. Саме це сталося з юнацькою бібліотекою у Чернігові — спорудою, в якій раніше розміщувався Музей українських старожитностей Василя Тарновського. Внаслідок авіаційного нальоту пошкоджено не лише південну частину історичної будівлі, а й культурний шар міста поруч із нею, де утворилося урвище розмірами 6,0×9,5 м і глибиною до 2 м.

Седнів, середньовічний Сновськ, зі збереженим культурним шаром та середньовічним некрополем, потрапив під тимчасову окупацію. В адміністративних межах Седнева відомо 43 різночасові пам'ятки археології. На території міста зафіксовано захисні інженерні споруди різних розмірів, які пошкодили культурний шар та насипи курганів. На території посаду (центр сучасного міста) виявлено бліндаж російських військових розмірами 1×3,8 м і глибиною 1,3 м. Окупаційні війська пошкодили також курганні насипи на північній околиці Седнева, вирили окопи й облаштували бліндажі в насипах та на території некрополя (рис. 6).

Постраждав і *Остер*, на дитинці якого наприкінці XI ст. було зведено Михайлівську (Юріївську) церкву, відому як Остерська божниця. Дитинець фортеці в XII ст. являв собою укріплений княжий двір з розташованими на його території будівлями, які, ймовірно, примикали до божниці із заходу. Зараз Городець на Острі вважають одним із найкраще укріплених городищ Середнього Подніпров'я давньоруської доби. Територія городища по всьому периметру пошкоджена окопами та бліндажами різних форм і розмірів, зруйновано культурний шар, давні фортифікаційні споруди та будівлю церкви (рис. 7). Загальна площа пошкоджень пам'ятки становить понад 700 м².

Загалом у Чернігові та області пошкодження зафіксовано на 40 археологічних пам'ятках.

Результати досліджень 2022 р. надихнули нас не лише продовжити роботи в Київській

та Чернігівській областях у 2023 р., а й розширити діяльність Моніторингової експедиції на інші регіони.

Сумська область (керівник — Дмитро Каравайко). В області налічується близько 700 археологічних пам'яток. На території міста *Суми* є курганний могильник, що складається з 9 насипів. Тут було виявлено траншею. Площа пошкодження становить близько 180 м². У межах траншеї зафіксовано два частково зруйновані об'єкти. У с. *Дич* є археологічний комплекс, який складається з городища та поселення. Встановлено, що на городищі пошкоджено культурний шар. Загальна площа пошкоджень становить близько 25 м². У північній частині валу городища викопано траншею зі сходами.

Охтирка. В ніч з 7 на 8 березня 2022 р. по історичному середмістю було завдано бомбового удару, внаслідок якого постраждав будинок музею, розміщений в історичній споруді. Під час архітектурної експертизи встановлено необхідність посилення фундаментів, а з початком підготовчих робіт в одній із секцій підвальної частини будинку було виявлено фрагменти посуду козацької доби. За ініціативою директора музею роботи було призупинено і проведено археологічні дослідження за участю співробітників музею та членів Моніторингової експедиції.

Одеська область (керівник — Артем Борисов). Загін працював у південно-західній частині Одеської області. Ця територія постраждала внаслідок обстрілів російської армії, що особливо почастишали в 2023 р. через її близькість до чорноморських портів. Слід підкреслити, що ця обставина значно ускладнила роботу експедиції, і хоча співробітники мали можливість оцінити стан деяких археологічних пам'яток, фотофіксацію їх було заборонено.

Нижній Траянів вал — пам'ятка національного значення, разом із Верхнім Траяновим валом входив до оборонної системи прикордоння Нижньомезійського лімесу Римської імперії. Моніторингові роботи охопили ту частину траси Нижнього валу, до якої був доступ. У результаті виявлено пошкодження пам'ятки.

Ізмаїл вперше згадується в джерелах середини XVI ст., хоча тут відомі й раніші різночасові

Рис. 7. Остер, Чернігівська область. Руїнування культурного шару біля Остерської божниці. Фото В'ячеслава Скорохода

знахідки, тоді ж було збудовано земляну фортецю. Бастіони цієї фортеці частково збереглися та музеєфіковані. Зараз повне обстеження цього об'єкта неможливе.

Підриг російськими окупантами Каховської греблі в червні 2023 р. став новим викликом для всієї України. Лише в **зоні Каховського водосховища** відомо 95 археологічних пам'яток. Із Південно-Бузьким і Березанським лиманами кількість потенційно постраждалих пам'яток становила майже дві сотні. Техногенна катастрофа, спричинена підригом греблі Каховської ГЕС, не лише оголила археологічні пам'ятки, а й загострила проблему збереження культурної спадщини українців. Як відомо, дніпровські плавні було

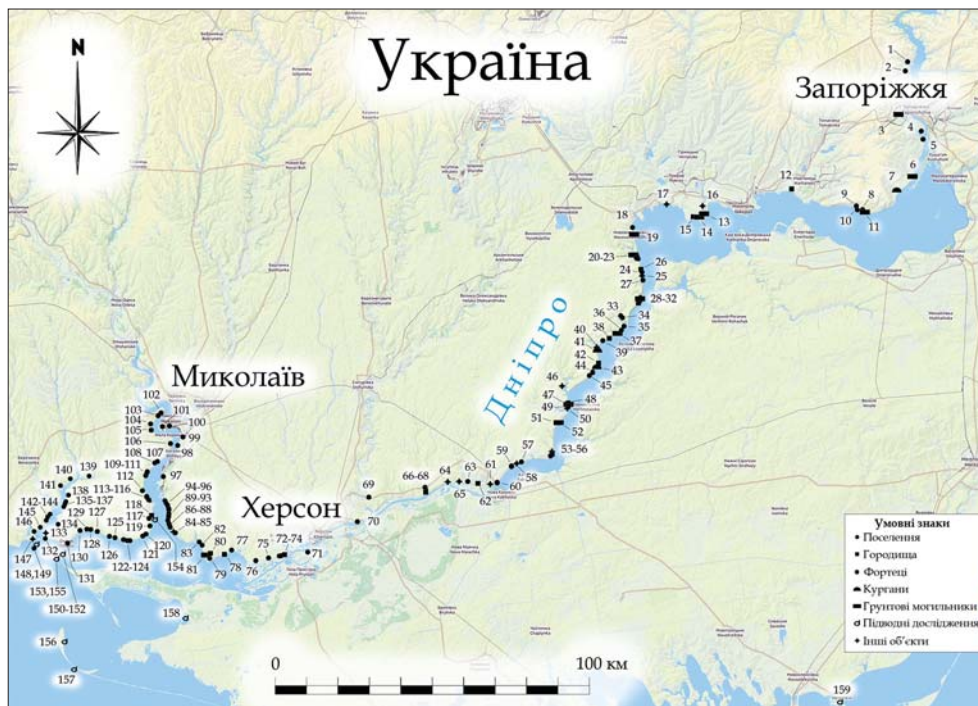

Рис. 8. Карта археологічних пам'яток по правобережжю зони Каховського водосховища, Дніпра, Бузького, Дніпро-Бузького та Березанського лиманів. Укладач — Олександр Каряка

затоплено в 1956 р. Тоді під водою опинилися залишки п'яти запорозьких січей — Томаківської, Базавлуцької, Микитинської, Чортмицької та Нової, або Підпільненської. Ці укріплені осередки Війська Запорізького Низового, розташовані в різних частинах заплави Дніпра, відіграли ключову роль у становленні Української козацької держави. Проте й спадок давніших часів, зокрема античної культури, має важливе загальноєвропейське значення.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України № 590-р від 30.06.2023 було створено міжвідомчий Координаційний центр зі збереження культурної спадщини на територіях, що постраждали внаслідок руйнування Каховської ГЕС. У результаті роботи Координаційного центру було укладено контракт № 4500493002 між Інститутом археології НАН України і Київським офісом ЮНЕСКО, налагоджено тісну співпрацю із ЗСУ та Миколаївською ОВА. Крім того, для проведення археологічного моніторингу було визначено території узбережжя Каховського водосховища в межах За-

порізької, Дніпропетровської, Херсонської областей та узбережжя Бузького, Березанського і Дніпро-Бузького лиманів у Миколаївській області. Згідно з контрактом ЮНЕСКО, моніторинг мав розпочатися з археологічних пам'яток Бузького, Березанського і Дніпро-Бузького лиманів.

Миколаївська область. Спільними зусиллями Інституту археології НАН України (керівник — Віктор Чабай) і Охоронної археологічної служби НАН України (керівник — Леонід Смирнов) на берегах Бузького і Березанського лиманів було здійснено розвідки, які дозволили встановити активність берегової абразії внаслідок різкого коливання рівня води, спричиненого Каховською катастрофою. Зсуви ґрунту зруйнували тисячі квадратних метрів пам'яток. Найбільших руйнувань зазнали античні пам'ятки, розташовані поблизу берегів лиманів. Зафіксовано також масові руйнування внаслідок грабіжницьких покопів, що є давньою проблемою, оскільки через таку діяльність деякі відомі пам'ятки вже частково або повністю знищено.

Моніторингу передувало створення списку пам'яток на берегах Бузького, Березанського і Дніпро-Бузького лиманів, Нижнього Дніпра і зони Каховського водосховища (укладач — Олександр Каряка). Для 62 пам'яток на берегах зазначених лиманів було визначено GPS-координати (рис. 8). З об'єктивних причин пам'ятки південних частин Бузького і Березанського лиманів дослідити не вдалося. Загалом моніторингові роботи відбулися на 47 пам'ятках.

Особливе занепокоєння викликає стан збереженості культурного шару острова Зміїний, де в 2022 р. точилися запеклі бої. У давнину тут знаходилося загальноеллінське святилище Ахілла, на якому раніше вже проводили дослідження співробітники Одеського археологічного музею НАН України.

Необхідно також здійснити моніторинг підводної спадщини у територіальних водах України.

Після звільнення південних областей вкрай актуальним буде повне обстеження і з'ясування

стану Національного історико-археологічного заповідника «Ольвія» НАН України разом із островом Березань. Ще й дотепер доступ до цих пам'яток заборонено через регулярні обстріли цих територій. Уперше з 1945 р. дослідження Ольвії було зупинено.

Загалом отриманий за два останні роки досвід моніторингових робіт на археологічних пам'ятках України допоміг нам напрацювати певний алгоритм дій щодо фіксації пошкоджень, завданих воєнною агресією РФ. Зараз уже можна впевнено казати, що цей досвід можна поширювати й на інші області України, археологічні пам'ятки яких тією чи іншою мірою зазнали втручання через війну.

Відповідно до Постанови Президії НАН України № 425 від 13.12.2023 археологічний моніторинг визнано новим пріоритетним напрямом наукових досліджень Інституту археології НАН України.

Дякую за увагу!

За матеріалами засідання підготувала О.О. Мележик

Alla V. Bujskich

Institute of Archaeology National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7233-1288>

MONITORING OF ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS OF UKRAINE: CURRENT STATE AND LOSSES AS A RESULT OF MILITARY AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION

Transcript of scientific report at the meeting of the Presidium of NAS of Ukraine, December 13, 2023

The report examines changes in the format of conducting scientific research by the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine, which occurred as a result of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine. Scientists of the institute now pay great attention to monitoring the current state of archeological monuments in the territories that have been affected by hostilities, have suffered destructions and landscape transformations as a result of enemy shelling. The importance of such research is due to the fact that the archaeological heritage of Ukraine, spanning a chronological range from almost a million years ago to modern times, is an integral part of the European and world archaeological and cultural heritage in general. The destruction of even a part of it would potentially be an irreparable loss for Ukrainian culture, since such monuments cannot be restored.

Cite this article: Bujskich A.V. Monitoring of archaeological monuments of Ukraine: current state and losses as a result of military aggression of the Russian Federation. *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr.* 2024. (2): 87–93. <https://doi.org/10.15407/visn2024.02.087>